

A drámaolvasás nyomában a XVIII. század végén, a XIX. század első felében

A tanulmány a XVIII. század végének ill. XIX. század első felének irodalom-, „literatúra”-konceptióit hasznosítva közelít a drámairodalom és az olvasás kérdéseéhez. A kor erdélyi és magyarországi színműirodalmát többen vizsgálták történeti, színházi és irodalmi aspektusból,¹ megfogalmazva funkcióját érintő problémákat, valamint felvetve előadás és olvasás lehetséges komplementer viszonyát is.² Annak vizsgálata azonban, hogy a korszak Erdélyében forgalomban levő drámaszövegek mögött mennyire állt konkrét szövegismeret, nem történt meg.

Tanulmányunkban a nyomtatott drámakínálatra figyelünk (ámbar számos kéziratok szövegkönyv van ekkor színtársulatok és magánkönyvtárak birtokában is), kolozsvári iskolai könyvkatalógusokat, kölcsönzési naplókat és könyvtárak fellelhető lajstromait tekintve elsődleges forrásnak. A tág értelemben felfogott literatúratörténeti megközelítésben összekapcsolódnak a műveltség személyi és intézményi hordozói; így az iskola, színház, könyvtár, olvasókör, könyvtár, könyvgyűjtő, könyvkölcsönző vonatkozások értelemszerűen kerülnek egymás mellé az elemzésben. Drámakínálat és olvasás kapcsolatát a kölcsönzési naplók mint fontos olvasástörténeti dokumentumok alapján kezeljük, hiszen ezek a források (a levelezések, naplók stb. ilyen reflexiói mellett) vizsgálatunk szempontjából nélkülözhetetlenek. A korabeli drámairodalom olvasást, tendencia-jelölő példaként két kolozsvári kollégiumi könyvtár kölcsönzéseinek részletes vizsgálatával igyekszünk megragadni.

Theatrumi literatura és literatúra (kiindulópont)

Adrian Marino összegzésében az időszak Nyugat-Európájának tág és meglehetősen bizonytalan irodalom-fogalmának honosságával szembesít.³ A korszak irodalomra vonatkozó reflexiói a magyar nyelven is hozzáférhető szövegekben is olyan irodalomról való gondolkodást tükröznek, amelybe sajátosan illeszkedik a színműirodalom is. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy értelmezzük színműirodalom és irodalom viszonyát, korabeli definíciókra támaszkodva annak vizsgálata céljából, hogyan jelenti ki a drámairodalom a maga különállóságát (amennyiben érzékelhető ilyen tendencia) ill. az irodalomhoz való tartozását, majd a könyvolvasást tekintve kiindulási pontnak, az olvasott drámairodalom és színpadon játszott művek kapcsolatára figyelünk a korabeli kolozsvári könyvkölcsönzési adatokat elemezve.

¹ A korszak drámairodalmát tematizáló két szerző kiemelkedő munkájára utalnék itt, a színháztörténeti szempontokat érvényesítő Kerényi Ferenc könyvére, s az elviekben irodalmi szempontrendszerű Bayer József munkáira. Kerényi, a korszak színháztörténésze egy, a színház nélküli kezdeti korszakkal számol, ezt követően a színházzal együttműködő, ill. a két intézmény (irodalom és színház) szerzőinek és befogadóinak érzékeltségét is hangsúlyozó tendenciákat azonosít a vizsgált időszak színmű-teremtésében (KERÉNYI Ferenc, 1981.). Irodalomtörténet-írás- és színháztörténet szempontjainak külön érvényesítésében nincs könnyű dolga a mai vizsgálónak. Annál is inkább így van ez, mert erős a színháztörténetnek, mint az irodalomtörténet-írás segédanyagának tekintett korábbi helyzetének a hatása, amely a színháztörténet tárgyát, a színházi előadás folyamatát nem komplexitásában, hanem annak egyik legerősebb eleme, a drámaszöveg felől igyekezett megragadni, értékrendjét is az irodalomtól kölcsönözve. A két tudomány el nem különülő szemléletét tekintve szimptomatikusnak tekinthető Bayer József irodalom és színháztörténeti működése a XIX. század utolsó évtizedeiben. Tíz évvel *A nemzeti játékszín története* (I. II, Bp., 1887.) után megírja *A magyar drámairodalom történetét* (I. II, Bp., 1897.) rendkívülien értékes műveket.

² A felvilágosodás korának magyar drámatermésére jellemző, hogy a drámaírók műveiket olvasásra és előadásra egyaránt szánják. Lásd BÍRÓ Ferenc, 1995, 243.

³ MARINO, Adrian, 1992.

Pápay Sámuel *A magyar irodalom eszméretében* olyan tudományként határozza meg a magyar irodalmat, „mely a' Magyar Nyelvnek 's Írástudásnak mind természeti, mind történeti állapotját, az írásbeli Előadás' minden nemre való alkalmaztatással adgya elő.”⁴ Pápay könyvének irodalom-fogalmába természetesen illeszkednek a „Játékszini Darabok” is: „A Nemzeti Játékszín, ámbár végül említetik is, de nem utolsó hathatós ösztön a' Literatúrai tsinosodásnak előmozdítására, tsak olyan légyen az, a mitsodásnak kell lenni, úgymint a hasznos gyönyörűség és erkölcs iskolájának. Tsak arra kell hát itt fő képpen ügyelni, hogy válogatott jó darabok adódgyanak elő. (...) megbájollyák a' nézők érzékenységit, 's mintegy megragadgyák az akaratot a' jónak szépnék követésére, 's a' rossznak rúttnak kerülésére. E végre az Irók is a' Játékszini Darabok készítésében minden erejüket megvetvén, hogy azok által a' kívánt tzelra a' leghathatósabb elevenséggel munkálkodhassanak, ekkor egyszersmind az olvasásra is a' legkedveltetőbb tanítókönyveket nyujtják kezeinkbe.”⁵ A szerző meghatározásában a nemzeti játékszín mint intézmény, az előadásra szánt „válogatott” darab (előadott szöveg) valamint olvasás céljából is kedveltető tanítókönyv (olvasott szöveg) fogalmi mind beilleszkednek az irodalom/literatúra tág jelentéskörébe, külön-külön és együttesen is irodalomként definiálódnak. A színház mint a „literatúrai tsinosodás” eszköze meghatározás szoros kapcsolatot mutat a korszak színházról való gondolkodásának egyéb szövegeivel, amennyiben azok is a színház hasznát és célját kettős morális és patrióta céloknak rendelik alá. Pápay egyik fontos kitétele, hogy a színház a hasznos gyönyörűség és a jó erkölcs iskolája. Ez a kijelölő meghatározás kirekeszt minden olyan drámaszöveget a literatúra fogalmából, amely nem ezt célozza. A drámák olvasásának és az előadásnak egyaránt fontos szerepet juttat, melyek mind részei a literatúra-fogalmának.

A *Közhasznú Esméreték Tárá*nak literatúra fogalma szintén őrzi a totális, tudományos-enciklopédikus jelentést, amennyiben ezt „az emberi elme, akár írás beszéd által közölt 's gyarapodó munkálatainak összessége”-ként határozza meg.⁶ A literatúra mellé rendelt, kiegészítő, egyenrangú fogalmak itt: a literatúra tárgyai, a tudományok és tanultság. Ide tartozik a literatúra személy, a literatúrai munka, valamint a könyvtörténet, melyek mind az irodalom-fogalom alkotóelemei. A literatúra története „az egész mivelttség kifejlődésének és alakulásának előadása”. A lexikon mintegy egyenlőségjelet tesz a literatúrai munka, a literatúra, a könyves műveltséggel rendelkező egyén, a tudományok, a tanultság, s jelesen a humaniorák közé. A *Közhasznú Esméreték Tára* külön szócikket szentel a színjátéknak, a színjátékköltőnek is.⁷ A „színjáték társalkodási beszédben így neveztetik azon mulatság, melyet a' színházbeli mulatságok szereznek. Mivészi és tág értelemben így hívatik maga az előadásra készített drámai költemény is, akárminő alakú és tartalmú legyen.”⁸ A szócikk számos példát hozva értekezik a dráma különböző nemeiről és a színi hatásról is. A színjáték lexikon-értelmezése szorosan a színházhoz kötött definíciót ad. A színjátékköltő-meghatározása azonban már összekapcsolja a dráma fogalmát a pusztán olvasásra szánt drámákkal, amelyek nem kötődnek a színházhoz. Megkülönbözteti a játszásra és az előadásra szánt színjátékokat: „A színjátékköltő az, ki színi előadásra drámai költeményt ír. Nem minden drámairó színjáték költő ez értelemben, mert olly költeményeknek is lehet drámai formát adni, melyek színi előadásra sem szánva nincsenek, sem al-

⁴ PÁPAY Sámuel, 1808, 31.

⁵ PÁPAY, i. m. 480–481.

⁶ *Közhasznú esméreték Tára A' Conversations Lexikon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. VII, Pest, 1833, 493–494.

⁷ Ua. 1834., 381–386.

⁸ Uo. 381.

kalmasak, p. o. Göthe Faustja”.⁹ Az általános irodalom-fogalomba kiemelt helyen szerepel a nemzeti irodalom fogalma is. A *Nemzeti Társalkodó* kolozsvári hetilap, amelynek szerzőség-megnevezése is figyelemreméltó, amennyiben olyan fikatív úságitörő-közösséget konstruál, amelynek szerzői maguk az olvasók: „*írták az olvasók, a lehetőségig rendbe szedte és hetenként kiadta Kisszántói Pethe Ferenc*”. Egy M. K. szignójú olvasó-szerző nemzeti irodalom definíciója így hangzik: „*Egy nemzet irodalmában az ő nyelve beszéllését, értését és írását, annak felsőbb vagy alsóbb gráduson való állását értjük.*” Az írott és elhangzó irodalom-konceptióba beletartozhat a jó és rossz irodalom is. A jó irodalom meghatározása után a irodalom tárgyait is felsorolja: „*A' irodalom tárgyaitra-nézve, különbözle lehet: Van katedraai vagy papi, polgári vagy törvényes, van theatrumi és poétai irodalom.*”¹⁰ Egyértelműen a irodalom jelentéskörébe tartozik itt a színház céljait szolgáló írott mű.

Kétségtelen, hogy a korszak olvasójának irodalom-fogalmáról való vélekedését nagymértékben befolyásolták a fentebb kiemelt kanonikusnak tekinthető példák ismertsége. Amint azt könyvtári katalógusok és kölcsönzési naplók vizsgálatai igazolják a *Közhasznú Esméretetek Tára*, és a *Nemzeti Társalkodó* is a kolozsvári kollégiumi könyvtárak gyakran olvasott darabjai voltak. S ha például a *Közhasznú esméretetek tára* játszásra és olvasásra szánt darabok két különböző típusát tekintjük a korabeli recepció egyik lehetséges „zsinórmértékének”, akkor könnyen következtethetnénk arra, hogy az olvasók inkább kedvelik az elsődlegesen is olvasásra szánt darabokat, a színházi darabokat pedig főként a színházba fogják megtekinteni. Azonban ez a szeparáció nem jelenthető ki ilyen erőteljesen, mert nyilvánvalóan jó néhány darab az olvasók és a színházbarátok tetszését egyaránt elnyeri. Ugyanakkor kijelenthető, hogy drámaszöveg csak úgy létezik, ha létezik olvasó is, aki értelmezi. A drámaszöveg előadásra alkalmassága ill. színházra alkalmazása szintén olvasat eredménye, amely akár csak a hangtalan intellektuális munka (egyéni olvasás) gesztusokban, térben és szokásokban tetten öltő gyakorlat.

1. Drámaforgalom kereskedők révén

„*Általnyujtom a' Hazai Litteratura barátjainak minden Magyar Könyveim lajstromát, azon alázatos kéréssel, hogy az[t] figyelembe venni, terjeszteni, 's a' magyar nyelvet kedvellő egyéb hazánkfiaival-is közölni méltóztassanak (...) Ohojtván,[!] hogy Magyar Könyveim' rakhelye mindenkor a' lehetőségig telyes és tökéletes légyen, minden Magyar Szerző, Kiadó, vagy Nyomatato Urakat arra kérem, hogy nyomtatványaikot hozzám eladás végett békülden ne terheltesenek. Valamint eddig, ugy ezentül-is egész buzgósággal azon leszek az Olvasás barátjainak bár melly tudományágbéli munkákkal a' kívánható készséggel 's a' közönségessen meghatározott árokkon szolgálhassak; 's így magamat minden ebbéli megbizásokra ajánlom*” – írja Hochmeister Márton könyvárus 1834-ben, nagyszabeni boltjában található magyar könyvek nyomtatott lajstromának az elején.

A XVIII. századvégén, XIX. századelőn megélénkülő nyomtatott drámai irodalom piacát tekintve a könyvesboltok, elárverezett könyvtárak katalógusai (pl. a Döbrentéi¹¹), intézmények katalógusai (iskoláké, kölcsönkönyvtáraké, olvasótársaságoké), előfizetői jegyzékek valamint a

⁹ Uo. XI, 386.

¹⁰ *Nemzeti Társalkodó*, 1830, 11. sz., 85.

¹¹ A *Néh. Döbrentéi Gábor ur után maradt s 1851. Máj. 26 és 27dikén Budán, Tábán utca 600 sz. I. emeletén árverezendő könyvek jegyzéke*. [ny. n. h. n.] 469 címet tartalmaz, s a drámai irodalom iránt érdeklődők számára is figyelmet kelthető gazdag kínálatával.

számadási könyvek, naplók, emlékiratok a források jellegzetessége szerint az olvasás kínálatáról, a kiadványok deklarált pártfogóiról, potenciális olvasóiról, a könyvek terjedéséről és az olvasás gyakorlatáról tanúskodnak.

Lényegesnek gondoljuk itt a kolozsvári könyvesboltok és a mögöttük álló könyvárusok (gyakran lap és könyvkiadó-kereskedők egy személyben) szerepét megemlíteni, amelyek a könyvgyűjtők, -olvasók igényeit igyekeztek kielégíteni. A könyvárusokkal, kiadókkal értelem-szerűen valamilyen kapcsolatban álltak a város könyvgyűjtői. A nyomtatott drámairodalom piacának lehetséges vizsgálatára az olvasást kedvelők tájékoztatását szolgáló katalógusok tartalom-elemzése kínálkozik eligazító forrásul. A katalógusok segítségével nemcsak a legújabb színműirodalom, hanem a raktáron lévő, el nem kelt darabok is ajánlották. Egyes erdélyi könyvkereskedők német mintára könyvkatalógusokkal terjesztik kínálatukat, ezzel is szorosabbra fonva közönségkapcsolatukat.¹² Hochmeister Márton, akinek Szebenben és Kolozsváron is volt könyvkereskedése Erdély legjelentősebb nyomdai, könyvkiadói és -kereskedői vállalkozójaként érdemel figyelmet. Ő adta ki az első erdélyi drámagyűjteményt is. Az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* (1792). létrejöttében nem kis szerepe volt, a szerkesztő-dramaszerző Bartsai László és K. Boér Sándor mellett „Hochmeister Marton, TS. K. Dicast és priv. Könyvnyomtatónak”. A közreadók célja kettős: „A’ végre vettük mi-is Gyűjteményünk kiadására tollunkat kezünkbe, minekutánna már a mult esztendőbeli Decembertől fogva itten is egy Nemzeti Játzó Társaság állott volna fel, melyről örömmel tennénk bővebb rajzolatot, de ez már másuvá, a’ ki-adás végett, el-küldetett, hogy egy felől ez el-fogyhatatlan munkákkal segitessék, más felől, pedig az olvasást szeretők, a’ könyvek szűk voltát ne panaszolhassák” (1792. IX.). A bevezető szerint a gyűjtemény olvasásra és játszásra egyformán alkalmas műveket ajánl.

Hochmeisternek 1791- és 1792-ben kiadott, magyar könyveket is tartalmazó kolozsvári nyomtatott katalógusát ismerjük. *A Magyar, Deák és Német könyveknek nem különben sokféle (Kupferek) nyomtatott képeknek Laistoma, Mellyek fel-találtatnak Kolozsváron Hochmeister Márton, TS. K. Typographus, a’ Collegiumba lévő könyve- Bóltjában.* (1791). A katalógus a korabeli magyar drámatermés javát tartalmazza. A cím, kiadás helye és éve mellett, a lajstrom elsődleges funkciójából adódóan, a könyvek árát is közli. Megtalálható nála: *Grof Valtron avagy a Subordinatio, egy szomorú játék.* [írta Möller F. H, f. Könyi János, Pest, 1782]. A darabot eddigi adataink szerint csak 1799-ben mutatja be a kolozsvári társulat Debrecenbe, Kolozsváron pedig 1804. ápr. 19-én. Ősbemutatója viszont Budán 1784. október 15-én a Reischlházban volt és Johann Meyer német színigazgató próbálkozásához köthető (Kerényi 1990. 47.) Két korai Shakespeare-fordítás is megvolt Hochmeisternél: Shakespeare *Hamlet szomorú Játék VII (!) Fel-vonásban*¹³. Kassán, 1790. (A Kazinczy Ferenc Schröder után fordított *Hamletjét* Kolozsváron először 1793. november 23-án láthatja a színházba járó közönség.) A *Hamlet* mellett ott volt Kun- Szabó Sándor stílusgyakorlatképpen lefordított *Rómeó és Júlia polgári szomorú játéka* Weise Chr. Fr. után. Pozsony, 1786, melynek kolozsvári bemutatóját 1793. december 30-ára teszi Enyedi Sándor (Enyedi 1972. 123.).

A könyvkereskedésbe található a *Mahomet (a’ Hitető) avagy a’ Fanaticismus Szomorú Játék. Posenban*, [é.n.], Zechenter Antal Voltaire fordítása. Az ifjabb Ráday Gedeon szervezésében 1784-ben alakult a Magyar Játzó Társaságának kevés adatolható előadásának egyike volt Budán 1785. augusztus 31-én a *Mahomet*. Megvásárolhatták Péczeli József franciából fordított *Szomorú Játékokját (Mérop és Trancred Voltairétől, kötetlen beszédben)*. Komárom, 1789. A

¹² Vö. VITA Zsigmond, 1966 (52. Debrecen klny. a Könyv és Könyvtár 5. kötetéből), VITA Zsigmond, 1968. 223–233.

¹³ A Schröder átdolgozása nyomán készült Kazinczy-fordítás 6 felvonásos. A 7. felvonás jelzése nyomdahiba lehet.

Tancrédet 1794. nov. 23-án mutatja be az ekkor 12 tagú kolozsvári társulat. A *Merop* c. tragédiát ugyanez évben tűzi műsorára pest-budai magyar színtársulat. Megvolt Voltaire: *Zayr. Tragedia*. Győr [1784], szintén Péczeli József fordításában. A *Zair* bemutatója Kolozsváron 1794. október elején volt. A *Zrini Miklós a vagy Sziget Várának Veszedelme egy historiai szomorú Játék három felvonásokban*. (1790) c. drámának nincs feltüntetve az ára. A német Werthes nyomán Csépnán István fordította darabot 1799-ben játsszák Debrecenbe, Kolozsváron csak 1812. febr. 27-én mutatják be.

Hochmeister másik magyar könyveket is tartalmazó katalógusa *Az olvasó közönség' kedvéért készített Laistroma Kolosváratt A' Kir. Privilegiatus Typographus és könyv arulo, Hochmeister Márton, A' Farkas Uttzában Az Universitas épületeye mellett lévő bolytába található Magyar, Deák és Frantzia könyveknek A' kötetleneknek Arrával együtt*. (1792) összesen 17 drámát ajánl a könyvszeretőknek. Itt csak azokat említjük, amelyek nem szerepelnek az 1791-es katalógusába. Megjegyezzük, hogy ez a lista sem közli a szerzőket, csak a címet, kiadás helyét, a könyv méretét és árát. A boltban található: Bessenyei György: *Ágis Tragédiája* öt Játékban és versekben. Béts, [1772]; A Péczeli fordította Voltaire-tragédia: *Alzir vagy az Amerikánusok*. Szomorú Játék, Komárom, [1790]. (Az *Alzir* kolozsvári bemutatójáról nem tudunk); Bessenyei György: *Attila és Buda Tragédiája*. Poson és Kassán. (Kolozsváron bemutatója 1804 előtt volt.) Fejér György: *A' Tisztségre vágyódók*. Vig-Játék. Poson, [1790](Kolozsvári színpadi bemutatójáról nem tudunk.); Fejér György: *Az öreg Fösvény*. Vig Játék. Posony, [1790]. (Ferenczi Zoltán ilyen című darab előadását 1813–1814-re teszi, szerzőt nem tüntet fel.¹⁴); Seelmann Károly fordította Schmidt-dráma: *Groff Essex. A maga mátkájáért ártatlanul halált szenvedett*. szomorú játék öt felvonásokban. Mely németből magyarra fordítattott. Kolozsvár, é. n. (f. Seelmann Károly, Marosvásárhelyen 1803 júniusában, Kolozsváron 1805. nov. 16-án került bemutatásra); Molière darabjának mintájára készült iskoladráma a *Tornyos Péter: Fársángi játék*. Szerzette Illei János. Komáromban és Posonyban. Weber Simon Péter' költségen 's Betűivel. 1789. (Ferenczi szerint 1804 előtt bemutatták Kolozsváron); A Kovásznai Sándor-fordította *Két komedia mellyek közüll Az egyik Plautusból, a másik Terentiusból*. (a *Mostellaria* és az *Andria*), Kolozsvár, 1782. (A kolozsvári hivatásos színtársulat adataink szerint nem játszotta). Megvásárolható volt Johann Friedrich Cronegk *Codrus, vagy szép dolog a hazáért meghalni* c. szomorújáték Wesselényi Miklós báró fordításában (é. n.) 25 xrért. A darabot Vásárhelyen és Kolozsváron is bemutatták 1804-ben. Kereskényi Ádám: *Mauritius tsászár*. szomorú játék. Kassán, 1767. (Tudunk egy *Mauritius keserves játék* előadásáról. A Nagykárolyi piarista iskolában adták elő 1767 és 1770 között. A kutatás számára jelenleg még nem eldönthető, hogy Benyák Bernát, vagy Kereskényi adaptációját játszották.¹⁵); *Ujj módi gonosztévő. A' fiui szeretetnek jeles példája. Öt fel vonásokra szabott dráma, vagy érzékeny játék*. Bécs, 1791, De Falbaire Fenouillot után franciából fordította Aranka György. Az érzékenyjáték 34 xr volt „posta papirosra”, 40 pedig „fájn papirosra” nyomva. Ezt a darabot is bemutatták a századvégen Debrecenben, a századelőn Marosvásárhelyen és Kolozsváron is.¹⁶ Zechenter Antal drámafordításai közül *A Horátziusok és Kuriátziusok* szomorújáték versekben és öt részben (Corneille után). Pozsony, 1781. (Ferenczi szerint 1804 előtt Kolozsváron előadták.)

A Hochmeister 1809-ben megszűnő kolozsvári könyvkereskedése után Tilsch János látta el könyvekkel a kolozsvári olvasókat. A bécsi származású eredetileg fodrász Tilsch két ismert

¹⁴ FERENCZI Zoltán, 1897.

¹⁵ Vö. KILIÁN István, 2002, 265–266.

¹⁶ Debrecenben 1799. máj. 29-én, Marosvásárhelyen 1807. ápr. 23-án, Kolozsváron 1806. dec. 16-án játszották.

nyomatott katalógusának egyikében sem találni színműirodalmat. Sem az *Új Magyar Könyvek, melyek Tilsch János könyváros boltjában Kolozsvárott Ezüstpénnel áron találhatók*. (ny. szept. elején 1832), sem pedig a *Tilsch János kolozsvári könyváros és kiadó költségén megjelent könyvek jegyzéke. Árok pengő pénzben 1850 elejéig* nem árul színdarabot. Tilschen és Barra Gáboron (aki 1836-ban nyitott könyvkereskedést) valamint ennek utódján Stein Jánoson kívül Burján Pál is foglalkozott könyvek eladásával Kolozsváron. Az 1820-as–40-es években széles körben ismert antikváriuma volt a könyvtári ritkaság-gyűjtő, Petőfi egykori kolozsvári vendéglátó-házigazdájának. Elsősorban a francia romantikus regényeket népszerűsítette Erdélyben. A nagyobb erdélyi könyvtáraknak is ő szerezte be a legértékesebb könyveket. Azonban Bölöni Farkas Sándor erősen kifogásolta Burján könyvkereskedő eladási módszerét. Szerinte Burjánnál hazugabb művészt nem igen lehet látni. Szerinte Tilsch is nagy csaló, de mégis létezik módszer ennek visszafogására: „*De én úgy zabolázom zsidóságát, hogy a könyvárosi catalogusokat viszem magammal az ő perccentjét felvetem s így fizetem ki. Rajtam – ugymond tvább–nem veszen sokat, mivel tudja, hogy a bécsi catalogusokra figyelmezek s mindenek tudom perccentjét*”¹⁷

Jól szemléltetheti drámaszerző és kiadó-könyvkereskedő viszonyát Koma Gergely és Landerer Mihály kapcsolata. Kozma Gergely (1774–1849) (tordai unitárius gimnázium, majd a kolozsvári gimnázium végzettje, a Bruckhentalok nevelője és Gedő József házitanítója, később unitárius esperes) első irodalmi működése a nemzeti játszószínhöz kapcsolódott. Lefordítja Kleist *Seneca* című darabját, majd fordítói működését Kotzebue egyik darabjának magyarra tételével folytatja. A *A Szeretsen rabok. Valóságos történeten épült Érzékeny Játék* Füskuti Landerer Mihály' Nemzeti könyvnyomtató és Áros adja ki Pozsonyban és Pesten 1802-ben. Landerer negatív véleménye/tapasztalata a színdarabok eladhatóságáról a drámafordításokban örömet leelő Kozmának kedvét szegte, – véli Kozma Gergely életrajzírója. S valóban a könyvkiadó- kereskedő vénájú Landerer befolyása, hatása a könyvtermelésre nem mellőzhető. Kozmához írott levele a *Szeretsen Rabok* megjelenésének alkalmával így hangzik: „*hogy mivel a magyar nyelvnek kedvelői nagyobb kény-izléseket tapasztalják az ugynevezett Romanen és Traverszint munkákban, hogysen a Játzó- Darabokban; tessék inkább amazoknak további magyar szivességgel folytatandó fáradságát feláldozni, a melyekkel, ha ajánlott tanácsomnak helyet találndják, és keze között nem volnának, szolgálni kész vagyok mennél hamarább hozzáam utasítandó tudósítása szerint*”¹⁸ Kozma Gergely ezután nem fordít több drámát. Mint a pesti és pozsonyi kiadók állandó megbízottja, előfizető-gyűjtője, a könyvek terjesztésében és az olvasóközönség-nevelésben volt nagy szerepe.¹⁹ A jó barát, Gedő József szerint Kozma egy könyvkiadó önkényének áldozata lett. Eredeti drámák szerzése helyett *románokat* fordít.²⁰

Nem tekinthetünk el a drámai irodalom piacodásától. Az új típusú „mecenások”, a kiadók saját érdekeiket védve kereskedelmi érzékükkel, reklámfogásaik és gyakran az alkotót kihasználó eljárásaik révén a fogyasztás aspektusait tekintik fő mutatónak, az értékre, integritásra, etikai kérdésekre vonatkozó szempontok csak másodsorban vezérelhetik. (A felvilágosodás kori magyar drámai irodalom egyik legsikerültebb alkotása értelemszerűen negatív értékítélettel

¹⁷ Idézi JAKAB Elek, 1870, 271.

¹⁸ Idézi KOZMA Ferenc, 1876, 25.

¹⁹ A modern könyv-terjesztési módszereket megelőzően Landerer F, Mihály és Trattner Mátyás Gedő József szerint „örvendhetek a számvételek alkalmazosságával, hogy olyan jó distractorra tetek szert”, aki „ezereket szolgáltatván nekik évenként, s nagy kiterjedésű összeköttetéseinél fogva minden rendűek között, irodalom és tudomány szeretetéből ösztönözve, rugékony szellemének személyes érintkezés és az egész országot beölelő levelezései nyomán gyakorlott hatásával ezerekkel szaporította Erdélyben az olvasóközönséget”. KOZMA, i. m. 35.

²⁰ Kozma idézi Gedő levelét uo. 29.

szerepelteti a könyvárust. A *Méla Tempefői* óta az irodalomban a könyvárus szerepe topikusan negatív). A könyvkiadás liberalizálódása következtében nem véletlen, hogy gyakran feszül egymásnak az alkotók védelmi pozíciója a piaci szabályok gazdasági kívánalmaihoz alkalmazkodó kiadókkal.

2. Olvasótársasági könyvtárak és drámaállományaik (áttekintő)

A korszakban megnövekedett és differenciálódott közönségigények a könyvtári kultúra változását is magukkal hozták. A könyvtárak típusainak változása a hagyományos magán vagy egyházi zárt gyűjteményektől – amelyek enciklopédikus gyűjtőkörük révén a tudományok és ismeretek összességét igyekeztek felölelni²¹ – a válogatott, valamilyen specializálódás felé irányuló nyilvános könyvtárak felé tart. Ezért a kölcsönkönyvtárak,²² iskolai könyvtárak s a reformkorban elterjedő olvasó társaságok könyvtárainak nagyobb számú és különböző igényű olvasókat kiszolgáló szerepe megnövekszik.

A reformmozgalom támogatására szervezkedő arisztokraták, nemesek és polgárok, valamint a kollégiumi diákság egy része városi kaszinókat, társalkodó egyleteket és iskolai olvasótársulatokat szervezett. 1832–33-ban nyíltak meg Erdélyben az első városi olvasó egyesületek vagy kaszinók.²³ Könyvbeszerző, olvasó és művelődési tevékenységük az aktuális kulturális és politikai kérdésekre, a kortárs irodalomra, a rohamosan kibontakozó napisajtóra irányult. A vidéki olvasó körök²⁴ is meglehetősen gyorsan terjedtek; és külön figyelmet érdemel a nők körében kibontakozó olvasómozgalom.

Egykori kolozsvári olvasó társaságok fennmaradt nyomtatott katalógusaiban fellelhető drámai irodalom-kínálat áttekintése a társaságok olvasásra, gyűjtésre méltónak talált preferenciáiról, szelektációs eljárásairól tudósítanak, s a meglévő ill. hiányzó darabok spekulatív felfedezésére is csábíthatják a kutatót. Azonban lássuk azt a leltárt, amit az egyes katalógusok színműirodalom tekintetben felkínálnak.

A kolozsvári Kaszinó százéves jubileumára megjelent *A kolozsvári Casino évkönyve* (1933) közli a Kaszinót megnyitó legelső közgyűlés jegyzőkönyvét. A kaszinó célja: „*A' miveltebb társalkodás, nemzetiség előmozdítása, a' közértelem és érzés terjesztése.*”²⁵ A jegyzőkönyv szerint az alapító-tagok (Bethlen János gróf, Kendeffy Ádám gróf, Bethlen Ádám gróf, Mikes János gróf, Ifj. Bethlen Pál gróf és Bölöni Farkas Sándor) valamint vállalkozó részvényesek a 35 újságra és folyóiratra fizettek elő az első évben. Ezek között a következő magyar nyelvű lapok voltak olvashatók: *Jelenkor, Magyar Kurir, Hazai és Külföldi Tudósítások, Tudományos Gyűjtemény, Minerva, Sas, Orvosi Tár, Mezei gazdák barátja, Honni Vezér, Hazai Vándor, Aurora, Urania, Nefejejts.* (1933. 38–39.). A könyvek, s jelesen tárgyunkhoz tartozó drámakötetek reprezentációját is szolgálták az egyes lapok, mind a hirdetések mind pedig a róluk való szólás, könyvismertetés, recenzió formájában.

A kolozsvári Polgári Társalkodó könyvtárának jegyzéke. 1837–1847 év végéig (1847) katalógus magyar nyelvű könyvei között a szépirodalom részbe tartozó művek kategóriájában külön megnevezi a *színműveket* (b.) és az *általában* (a.) szépirodalmat. A *színművek* kiemelt osz-

²¹ Erdélyi szempontból figyelemreméltó a gr. Teleki Sámuel kancellár magánkönyvtárának nyilvánossá válási folyamata. Vö. SOMKUTI Gabriella, 1962, 291–301.

²² Lásd a kezdeti kölcsönkönyvtárakról: SZEMZŐ Pirooska, 1939, 165–175.; KÓKAY György, 1957, 271–275.

²³ Lásd erről még VITA Zsigmond, 1973, 172–176.; DANKANITS Ádám, 1968, 12., 1.

²⁴ A falusi lakosság olvasókörreiről lásd ANTAL Árpád, 1969, 2, 315–322.

²⁵ *100 év. A kolozsvári Casino évkönyve*, Kolozsvár, 1933, 31.

tályában 21 tételt sorol fordított és eredeti magyar műveket. Az egyik tétele ezek közül a Pesti Nemzeti Színház 1840-es zsebkönyve (szerk. Gillyén Sándor, Nagy Ferenc). A könyvtárjegyzék a szerző és cím mellett a kiadás évét és helyét is közli. A Polgári társalkodó tagjai olvashatták Nagy Ignác *Színműtárát* (Buda, 1839–1843. IV. k.) valamint *Tisztújítás* c. darabját (Pest, 1844.); az Obernyik Károly és Vahot Imre szerkesztette színműtár első három füzetét – *Obernyik Károly Örökség*, dráma öt felv. Pest, 1845. (Nemzeti Színműtár 1. Kolozsváron már 1844. nov. 20-án volt a színpadi bemutatója); Vahot Imre: *Éljen a honi! Vigj.* 1 felv., *Sorsjáték*, vigj. 1 felv., *Találkozás az Orczy-keremben*. Pest, 1845. (Nemzeti Színműtár 2. Kolozsvári előadásukról nem tudunk); Obernyik Károly: *Nőtelen férj*, vigj. három felv. Pest, 1846. (Nemzeti Színműtár 3. Kolozsváron 1846. Dec.10-én volt a bemutatója.) tartalmazó darabokat –; Czákó Zsigmond: *Kalmár és tengerész*, valamint *Végrendelet* (Pest, 1845) és *Leona* (Pest, 1846) c. darabjait (Az elsőnek 1845 febr. 26, a *Végrendelet*nek 1845. Okt. 29, a *Leonának* 1846. dec. 26 volt a kolozsvári bemutatója); Vörösmarty: *Marót Bánját* (Buda 1838. Ugyenez év november 25-én került Kolozsváron bemutatásra); Degre Alajos: *Eljegyzés álarcz alatt* (Pest, 1845., kolozsvári bemutatójáról nem tudunk); Jósika Miklós: *Két Barcsai* (Pest, 1845, kolozsvári bemutatója 1845. márc. 8-án volt), Horváth Cyrill: *Tyrus*, ötfelvonásos szomorújátékát (Buda. 1834. Eredeti Játékszin, 2. köt. Bemutatójáról nincs adatunk.), Puky József Schiller-fordítását a *Fiescót* (Pest, 1827. A darbot Inczédi László fordításában már 1812-ben bemutatták, a Puky-fordítás 1841 febr. 5-én kerül először színpadra Kolozsváron); az evangélikus lelkész-esperes Kiss Sámuel „Francziából La Grange után” fordított *Az álöltözet*. C. egy felvonásos játékát (Kassa, 1834. Kolozsvári bemutatójáról nem tudunk); Éder György színész munkáját: *A kigyós vitézek*, vagy *a Pogány-vári vipera*. Vitézi érzékenyítő játék 5 felv. Spiesz munkái után, „a historia szerint szabadon írta és magyar játékszinre alkalmazta” (Kolozsvár 1830. Kolozsvári bemutatójáról nem tudunk); a színész és a magyar opera megeremtője Pály Elek fordítását: *A méregkeverő*. „Színjáték három felv. Irta franczia nyelven Scribe” (Szege, 1836. 1835 dec 19-én mutatták be Kolozsváron); a rézmetsző, fordító bikkfalvi Koréh Zsigmond sokat játszott Kotzebue-fordítását: *Az ember-gyűlölés és a megbánás*. Vígssággal és szomorúsággal elegyített játék öt felvonásban. (Bécs, 1790). (Előadták Kolozsváron 1803. ápr. 30-án); Döbrentei *Külföldi játékszinének* mindkét kötetét (Kassa 1822.); Lemouton Emilia három prózában fordított Shakespeare-darabját: *Szélvész*, *A két veronai nemes*, *A windsori vig nők* játékokat (Pest 1845. Fordításai nem kerültek színpadra). Az idegen nyelvű könyvtár színművek kategóriájában mindössze két cím található: *Shakespeare's Dramatische Werke übersetzt von Mehrere*, eipzig, é.n. és Iffland: *Die Advocaten* 1805.

A kolozsvári Olvasó Társaságnak német, magyar és francia könyv-gyűjteménye (1844) jelentős színműirodalmat birtokolt. A német könyvek lajstroma a leggazdagabb, 566 tételt tartalmaz (széles drámakinálattal), a magyar 133, a francia pedig 72 tételt. A magyar könyvek jegyzékében feltűnően gazdagon reprezentált a színműirodalom. Közöttük többet színpadon is játszottak a korszakban Kolozsváron.²⁶ A következő eredeti magyar és fordított drámákat olvashatják a Kolozsvári Olvasó Társaságnak tagjai: Kovács Pál színgyűjteménye; Kisfaludy Sándor drámái (3 köt.); András Elek: *Horavilág*; Kisfaludy Károly: *Kemény Simon*; Szigligeti Ede: *Rózsa*, *Gyászvitézek*, *Pókaiak*, *Vazul*, *Aba*, Vörösmarty Mihály: *Marót bán*; Tóth Lőrinc: *Olympia*, *Ronow Ágnes* szj, *Alkonyatkor* vigj.; Nagy Ignác színműtárának első kötetét; Fáy András: *A két Batori* 5 felvonásos színjáték, Teleky László: *Kegyenc*; a reformárius kollégium végzettje, lécfalvi Bodor Lajos: *Élet és ábránd*. Szj; *Duzsárd*. Szj. 5 szakaszban; Kisfaludy Károly *minden munkái*; Balogh Sámuel: *Nina vagy az arany menyegző*; Kotzebue válogatott

²⁶ Vö. FERENCZI, i. m. 505–527.

szindarabjai, fordítva többektől (17 köt.)²⁷; Kotzebue u. f. Dudok Pál: *A bosszuálló lelkiismeret*; Kotzebue: *Az ezüst lakodalom*. f. Balogh Sámuel; Iffland: *A játékos*. Szj. [f. Thaller István]; Schiller: *A' messinai hölgy*. f. Szenvey; Shakespeare: *Romeo és Julia*. f. Náray Zsigmond; Kotzebue: *Az ember-gyűlölet és megbánás*. [f. Koréh Zsigmond]; Lebrun: *Az eleven-holt házaspár*. Vigj. 1 felvonásban. F. Telepy György; Döbrentei Gábor *Külföldi színjátékai*; Müllner: *A vétek súlya*. (I. k.) Moliere: *A fősvény* (II. k.)

Az *Erdélyi Híradó* 1839. dec. 26-i, 52. száma kivonatban közli a kolozsvári „főasszonyságok kolozsvári olvasótársaságának” alapszabályát. A társaság ekkor 60 tagot számlál és 700 kötetes könyvtárat birtokol. Az olvasótársulat célja: „a' honi mellett minden műveltebb nyelven irt és tagjai' ízlése szerint választandó olly könyveket gyűjteni, mellyek által tagjainak hasznos és gyönyörködtető időtöltést szerezzen és a' női nem' számára kívántató jobb könyvek' ismeretét terjessze.” Az *Erdélyi Híradó* ugyanazon száma az „asszonyi olvasó egyesület” dec. 22-i féléves közgyűléséről is beszámol. Vitát gerjesztett az a javaslat, hogy lehessenek a társaságnak férfiak is tagjai. Ezt a felvetést a döntő többség elutasította.

Az egykorú sajtótermékekben közölt alapszabály nyomán a kolozsvári „főasszonyságok könyvtáráról” Szemző Piroska adott hírt rövid közleményben a *Magyar Könyvszemlében*, de további működését nem követte nyomon.²⁸ Azonban az Akadémiai Könyvtár Református Kollégiumi anyagában megtalálható az 1847-ben nyomtatott *A' kolozsvári női olvasóegylet szabályai*, amely a könyvtár tételes címlistáját is tartalmazza 1835–1847 jelzéssel! A kolozsvári női olvasóegylet alighanem 1835-ben alapult, a Kolozsvári Casino után két évvel. Lássuk, a női ízlés szerint milyen drámák tartoztak a hasznos és gyönyörködtető időtöltést szerző korpuszba?

Az összesen 77 magyar könyvből álló „könyvnevsor” drámaállománya a következőképpen tevődött össze: Garay János: *Arbocz*. Szomorújáték. Pest. 1837; Külföldi Játékszín. Kiadja a' magyar tudós társaság. Budán, 1834. (5 db.); Nagy Ignác: *Színműtár*. Budán, 1841. (1 db); Teleki László, gróf: *Kegyenc*. Szomorújáték. Pest, 1841; Tóth Lőrinc: *Vata*. Dráma. 4 felvonás. Pest, 1836; Vörösmarty Mihály: *Czillei és a' Hunyadiak*. Történeti dráma. 5 felv. Pest, 1845. A 477 német könyvből álló gyűjtemény drámaanyaga a következő darabokból állt: V. Hugo: *Cromwell*. Ein Trauerspiel. 1836; A.W. Iffland: *Theatre*. Wien. 1818. (17, 18, 19 band); Kotzebue, August: *Theater*. Wien. 1841. (Hét kötetben 18 darab); Raupach: *Theater*. Hamburg. 1828–1835. (5 darab). Az egy híján 600 darabból álló francia könyvgyűjtemény drámái: Hugo Victor: *Ruy Blas*. Drame en 5 actes. Leipzig. 1838; William Shaksper. Bruxelles et Leipzig. 1844; Scribe Eugen: *La calomnie*. Comedie en 5 actes. Berlin, 1842.

Úgy tűnik, a nemi identitás és ízlés mentén szerveződő olvasó társulat nyitott a korabeli különböző irodalmi alkotásokra. A katalógus nem túl gazdag drámakinálata másrészt azt jelzi, hogy a női olvasóegylet tagjai a regényirodalmat preferálták a színműirodalom ellenében.

3. Kolozsvári kollégiumi könyvtárak és drámaolvasók

Kétségtelen, hogy drámai irodalmi-műveltség terjesztésében fontos és kiemelkedő szerepe volt Erdély központi városának, Kolozsvárnak. A XIX. században fontos iskolaközpont, arisztokrata pártolással létrejött színházi centrum. Így nem véletlenül vetül a figyelem a kolozsvári kollégiumok fellelhető kölcsönzési adataira, hiszen a könyvtári katalógusok és kölcsönzési naplók faggatása olyan kérdésekre adhat választ, amelyek ezen források vizsgálata nélkül csak

²⁷ *Kotzebue Ágoston jeles szindarabjai* címmel jelent meg 20 kötetben két ízben is magyar Kotzebue. Először Kaszás, Werfer Károly kiadásában 1834–1836-ba, majd Nagykanizsán is 1839-ben.

²⁸ SZEMZŐ 1940, 171–172.

feltételezések maradnának, nevezetesen, hogy: milyen színműirodalmat kedvelt Kolozsvár olvasó-közössége, kik olvastak drámákat és melyeket, van-e kimutatható összefüggés a kolozsvári darabok színrevitele és a kollégiumi diákság dráma-kölcsönzése között?

Az áttekintett kollégiumi könyvtári lajstromok főként diákok, tanárok kölcsönzéseit tartalmazták, de több olyan kölcsönző-napló is megmaradt, amelyek városi polgárok, különféle tisztségviselők mellett arisztokrata olvasók neveit és több nőolvasóét is őrzik. (A kollégiumi könyvtárak olvasói sorába szereplő arisztokrata könyvkölcsönzők abból a szempontból is figyelmet érdemelnek, hogy több kolozsvári arisztokrata családnak volt jelentős könyvtára, de mégis a kölcsönzésnek e módját választották.) A gyűjtés és feldolgozás köre a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban fellelhető kolozsvári Unitárius Kollégium, a Református Kollégium és Főtanoda nagyrészt reformkori kéziratos könyvtári jegyzékeire terjedt ki.²⁹ A felekezeti kollégiumok diáksága felől való közelítés annál is inkább indokolt, mert már igen korai adataink vannak arra nézve, hogy mindhárom kollégium diáksága intenzíven látogatta a színházat, s a színházi közönség véleményadó-formáló, tetszését, nem-tetszését gyakran harsányan kinyilvánító, a színház karzatán helyet foglaló részét képezte.³⁰

Az átlagolvasók fennmaradt nyilvántartása mellett a vizsgálat során lényegesnek tekintettük a forrástípus kínálta olvasás-, ízlés-, és művelődéstörténeti perspektíva érvényesítését, amely a kollégiumi könyvtárak drámai-műveltségközvetítő szerepét is megvilágítja.³¹

A vizsgálat során figyelembe kell vennünk azt a főként a XIX. század első felében, de azt követően is több klasszicista műveltséggel rendelkező személy által osztott véleményt, hogy az írott/olvasott művel szemben alulmarad a színpadi produkciók nyújtotta élmény. Már Kazinczy-nak is csalódást okozott a bécsi Hamlet-előadás 1786-ban a Hof und National Theater-ben, és valószínűleg a játékszíni-konvenciórendszerrel való szembesülés kényszerítette arra, hogy 1790-es Hamlet-fordításának színpadi bemutatásáról lemondjon.³² Viszonya a színészettel továbbra is főként elméleti maradt. Hasonlóan vélekedett Homoródszentmártoni Gedő József is, aki színpadi művek írására készülő József fiát eltanácsolta attól, hogy dramaturgiára vonatkozó ismereteit klasszikus darabok színpadi adaptációjából szerezze, amelyek jobbára csonkítva, átírva jelentek meg a színpadon és inkább a művek eredetiben való olvasását ajánlotta. *„Hogy a mi Játék színeinken drámaírási teoriát absztrahálhatsz magadnak, az iránt kételkedem – hiszen a leg jobb, szerinted a leg correktebb darabokat elcsonkítva, öszve gazolva nyújtják színészeink! Tehát az ő előadásokból nem lehet Shackspert, Göthét, Schillert, Moliert s.a.t. studiummá tenni, azt azoknak eredeti nyelven olvasása, tanulása s azok helyt álló kritikáinak*

²⁹ Sajnos, nem sikerült fellelni a Katolikus Liceum XVIII. század végéről és a XIX. század első feléből származó könyvkölcsönző naplóit.

³⁰ A három felekezeti iskola diáksága együtt vesz részt 1818-ban és 1832-ben a Gubernium támogatásában részesülő kolozsvári német szintársulat elleni fellépésben az ébredező nemzeti szellem jegyében. Közös színházi élmények iránti igényüket a gyakori tiltások ellenére sem hajlandók feladni, például 1839-ben, amikor a Római Katolikus Liceum által felvetett kérdést, hogy helyes-e a jogakadémia érettebb ifjúságának a színház látogatása. Ekkor guberniumi nyomásnak engedve eltiltják az ifjúságot a színházról. Maguk a tanárok azonban szemet hunynak a színház frekventálása fölött. A színházba járást engedélyező ill. tiltó eljárása később is aktuális kérdés marad, azonban az egyes tiltások dokumentuma a színházba járás szokásának pozitív dokumentumaiként értékelhetők. Vö. FERENCZI, *i. m.* 254–256, 345; GÁL Kelemen, 1935, II., 154.; CZIRJÁK Albert, 1879, 5, 9.

³¹ Munkánkat a következő könyv funkcionalitásának felmérését tárgyaló ill. a korszakra vonatkozó fontosabb olvasástörténeti rész tanulmányok segítették (főként az erdélyi könyvtárak tekintetében): JAKÓ Zsigmond, 1977. TONK Sándor, 1972, 16. 118–121, 167–171.; LAKÓ Elemér, 1994, LVI. 1–2, 51–74; BENKŐ Samu, 1957, 46–57. Említést érdemel Fülöp Géza a maga keretei közt igényes, erdélyi forrásokra is támaszkodó, ellenben meglehetősen szerény adatmennyiséggel dolgozó könyve: FÜLÖP Géza, 1978. Egy szűkebb csoport olvasáskultúráját is tematizáló könyv kolozsvári forrásait tekintve puszta jelzésértékűnek tekinthető, amennyiben nem áll mögöttük valós forrásismeret. Lásd BODOLAY Géza, 1963, 393.

³² KAZINCZY Ferenc, 1879, 85–86.

studiumja eszközölheti! Hanemha Shacksperi talentumod van, rossz darabból a genie teremtetökéltet, mint Milton a hires eposzát, egy olasz opera hallgatásából fogalmazá”- hangzik az 1836. április 6-án Abrudbányán kelt levél.³³ A Shakespeare, Molière, Goethe, Schiller alkotta kánon egy szenvedélyes könyvgyűjtő, irodalombarát szájából hangzik el. Nem csoda, hogy azt az antagonistát szemléltet, amely élesen elhatárolja az olvasói és nézői élmény hatásának működését, inkább a kontemplatív, elmélyedő olvasói viselkedést részesíti előnyben a csak szemlélhető, látványi-hangzásvilággal szemben. (Ítéletében természetesen szerepet játszik a korabeli színházi produkciók minősége.)

4. Olvasók drámairodalma a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban

A kolozsvári olvasók elviekben több könyvtár kínálata közül választhattak. Az arisztokrata könyvgyűjtők állományához azonban csak egy szűk, kiválasztott kör juthatott. A kollégiumi könyvtárak azonban nyitva álltak nemcsak a tanárok és diákok számára, hanem a naplók bizonyossága szerint a városi polgárok számára is.³⁴ A kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának jelentőségét, ennek kiváló ismerője nem véletlenül nevezi felekezeten túli, „*az egyetemes erdélyi művelődés*” egyik fontos központjának³⁵ Az Unitárius Kollégium állományának nagyobbik része a nagy XVIII–XIX. századi adományozók jótékonyágának az eredménye. Nagyobb reformkori könyvadományok között, az ún. régi könyvtárban, amely adományokból és hagyatéki könyvtárakból tevődött össze, említésre méltó gazdag színműirodalom szempontjából a Bölöni Farkas hagyatéka. (1841–1842-es végrendelete szerint könyvtárát a kollégiumra hagyja); Homoródszentmártoni Gedő József több mint ötezer kötetből álló könyvgyűjteménye 1852-ben került a kollégium birtokába. A szintén a kollégium végzettje, s majdani tanára, Brassai Sámuel 1842-ben adományozta könyvgyűjteményét a kollégiumi könyvtárnak, de élete végéig gyarapította ezt, amint azt fennmaradó könyv-gyarapodási jegyzékek is mutatják.³⁶

Bölöni Farkas Sándor könyvgyűjteménye a kollégiumba való kerüléséig egyfajta ingyen kölcsönző könyvtár-szerepet töltött be Kolozsvár könyvolvasó társadalmának életében. Nem csak az Unitárius Kollégium ekkori és hajdani diákjai jártak ide „könyvdühüket” csillapítani. A kézirat *Könyvek kiadásáról való jegyzése*, amely az 1818–1830 közti időszak kölcsönzéseit őrzi, meglehetősen széles skálán mozgó drámairodalmat jelez.³⁷ Érdekes módon a jegyzék kölcsönzési adatai Shakespeare drámáit mutatják a legnépszerűbbnek. A korabeli színpadon nagy sikernek örvendő érzékenyjátékok atyamesterének, a német August Kotzebue-nak az olvasottsága meg sem közelíti a Shakespeare-darabok olvasottságának számát. Hat alkalommal köl-

³³ GEDŐ József, Homoródszentmártoni *Gedő József levelei fiához Lászlóhoz. [1826]–1840*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU. 938.

³⁴ A történészek több korabeli kolozsvári nagyobb könyvtárgyűjteménnyel foglalkoztak. Csak néhány példát említve, ismerjük néhány főúri magánkönyvtár lajstromát (Gróf Gyulay Lajos, Mikó Imre gróf), ismerjük a középnemes földbirtokos Homoródszentmártoni Gedő József, korabeli magyar irodalmat szinte kivétel nélkül magába ölelő könyvtárát, amit később iskolájára az Unitárius Kollégiumra hagy. (Gedő könyvtáráról vö. egyebek mellett SZABÓ Miklós írását, amely viszonylag részletes tartalomelemzését is adja a könyvtárnak. SZABÓ Miklós, 1990, 161–168.

1990. 161–168.) Bölöni Farkas Sándor könyvtára pedig sajátos átmenetet képez a magángyűjtemény (csak kevesek számára hozzáférhető könyvtár) és a nagyobb nyilvánosságnak nyitott könyvtár felé. A maga könyvtára egyfajta ingyen kölcsönkönyvtárként működött (!) (Nincs adatunk arra nézve, hogy pénzért kölcsönzött volna. Jakab Elek szerint is ingyen állt az olvasni szeretők szolgálatára. Lásd JAKAB, *i. m.* 273–274. A kölcsönzésekről gondos jegyzéket vezetett.

³⁵ BALÁZS Mihály, 1990, 11., 850.

³⁶ A kollégium könyvtáráról lásd GÁL, *i. m.* II, 187–198.

³⁷ *Könyvek kiadásáról való Jegyzés. 1818. December 1-őjén. (1818–1830)*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU. 785/E.I.

csönzik Kotzebue valamelyik német nyelvű darabját (többek között Barra Miklós diák, Daniel Pepi, Szász úr és L. Theréz olvassa a meg nem nevezett darabokat).

Johann Wolfgang von Goethe egyes darabjainak olvasottsága is meghaladja a Kotzebue drámák kölcsönzésének alkalmait. A Sturm und Drang egyik legkorábbi drámai alkotását, Goethe *Götz von Berlichingen*-jét Toldalaghy gróf és Szabó Lajos olvassa. Shakespeare *Romeo és Júliá*-jához hasonlatos véget érő *Clavigo* c. drámáját, ahol csak a halálban áll helyre magasabb szinten a szerelmesek együvé tartozása, meglehetősen nagy érdeklődés övezte (8 kölcsönzés). A *Stella* németül ill. Kazinczy Ferenc fordításában – *Sztella, dráma öt felvonásba, azoknak, a kik szeretnek*. 1794 – 6 kölcsönzést ért meg. A két utóbbi dráma kölcsönzői között S. Klára valamint S. Nina nőolvasók is szerepelnek. Akadt olvasója Goethe *Egmont*-jának is az említett S. Klári személyében. Schiller *Don Carlos*-át kilencszer kölcsönözték. A darab iránti kíváncsiságot csak fokozhatta, hogy a könyvtár-tulajdonos, Bölöni Farkas le is fordított magyarra. Négy alkalommal fel is jegyzi, hogy „*Don Carlos magyarul*” változatot kérik ki a kölcsönzők; Minden bizonnyal, a kéziratos fordítás járt kézről kézre. Az olvasott Goethe darabok közül csak a *Stella* (1803. ápr. 11.) és a *Don Carlos* (Láng Ádám f.1829. febr. 21.) kolozsvári színreviteléről tudunk.

„Schiller theátruma” egyes kötetének a kölcsönzéseivel hétszer találkozunk (Viski úr, B. Theréz, Mikó, Incze, Ungardt, Anna színésznő.[?] Tóni, Szász olvassák).

Kisfaludy Sándor *Hunyady János historiai drámáját* (1816), az első kötött formában írott magyar történelmi drámát is többen olvasták. Habár az előszó szerint a hazafi indulattal telített szerző számított a nőolvasók kíváncsiságára, a jegyzék szerint csak férfiak kölcsönözték a munkát. Eredeti terve szerint Hunyadi Jánosról és Lászlóról „Epopoéa” helyett egy nagy Magyar Historiai Drámát akart írni két részben. A műfaji választás pedig nem volt esetleges, hiszen „*az Epopoéákat többnyire csak a tudósok esmerik meg, a Drámákat pedig minden ember – még a Hazának Leányai – is.*” (Kisfaludy 1816.) Kisfaludy drámája voltaképpen színpadi alkalmazásra alig felelt meg mind kompozíció és színi hatás, mind pedig terjedelem tekintetében, amit a korabeli kritikai fogadtatása jelzett is. Könyvdrámaként viszont feltétlenül érdeklődésre tartott számot. S amint a műről írt recenzióban olvashatjuk: „*a könyvet méltó figyelemmel 's kedvesen fogadta el a Magyar olvasó Világ. Valaki tsak talán idegennemü culturája által egészen még el nem idegenítettett a magyar könyvolvasástól, bizonyosan már ezeb Munkára szert tett, a melyet mind a nagy elméjű szerzőjének neve, mind hazafiságos tárgya 's foglalatja, mind pedig különös nyomtatásbeli szépsége, legelső tekintetre is minden Magyar szemmel 's szívvel kedvelt.*”³⁸ A művet a jegyzék szerint hat alkalommal kölcsönözték. Olvasta egyebek mellett Buczy Emil professzor, Bánffy László báró és Kun [János] gróf.

Molière *A fősvény* (f. Döbrentei Gábor, Kassa 1822, Külföldi Játékszín, II.) c. darabját Kun [János] gróf, Gyergyai Ferenc, volt kollégiumi diák és Székely Dániel, kolozsvári birtokos olvassa. Deáki Sámuel Adolf Müller *A vétek súlya* (f. Döbrentei, Kassa, 1821. Külföldi Játékszín I.) c. darabját kölcsönzi. Az öt felvonásos végzetdrámát ekkoriban játsszák színpadon is, Kolozsváron *Tett vagy Vétek* (1819 máj. 22.) cím alatt, Magyarországon pedig *A bűn* c. alatt. A névtelenül megjelent Bolyai Farkas *Öt szomorú Játékát* Donáth úr veszi ki elolvasás végett. (Ez utóbbi darabok sem kerülnek színpadon bemutatásra.)

Amint említettük, 1818–1830 időszakban feltűnő gyakorisággal kölcsönöztek ki Shakespeare-dramákat a Bölöni Farkas Sándor könyvtárából. Harmincöt alkalommal kérték ki Shakespeare valamelyik darabját, legtöbbször egy kötetet, de gyakran kettőt (báró Jósika Sa-

³⁸ Tudományos Gyűjtemény., 1817, I, 103.

mu, Kovács János diák, báró B. Betty), olykor négyet (Viski úr, Ferenczy Károly diák) és előfordult, hogy Kelemen Lajos diák, későbbi főkörmányszéki hivatalnok tíz Shakespeare-kötetet is kölcsönzött egyszerre. Az Erdélyben elterjedt, ma is több könyvtárban fellelhető húszkötetes Schlegel–Eschenburg által fordított bécsi 1810-es kiadás kötetait olvasták.³⁹ Cím szerint a *Hamlet*, *Othello*, valamint *Romeo és Julia* darabok szerepelnek a jegyzékben, a többi kötet számmal jelölik. A *Hamlet*-et Váradi [Mihály] úr kölcsönözi, aki talán azonos az első pestbudai, Kelemen-féle társulat színészével (1792–94 között volt a társulat tagja). A *Romeo és Juliát* Mátéfi [Ferenc] diák és Szilágyi Ferenc, a kolozsvári Református Kollégium klasszika-filológia tanára olvasta. Az *Othellót* D[aniel] Pepi kölcsönzi. Lehet, hogy a könyvtáros által feltüntetett *Hamlet* a Kazinczy-féle fordítást (1790), a *Romeo és Julia* a Kun-Szabó Sándor Weise után készült, 1786-os magyar fordítást jelöli, de a Mátéfi kölcsönzésénél a *Romeo und Julia* bejegyzés a német nyelvű változatot fedi. Az *Othellót* is minden valószínűséggel németül olvasták. (Nincs adatunk arra nézve, hogy a K. Boér Sándor vagy Kelemen László *Othello* fordításai kézirat formában terjedt-e, és eljuthatott-e a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába.⁴⁰) Ebben a periódusban mindhárom megnevezett Shakespeare darabot játszották a kolozsvári színpadon, ami minden bizonnyal növelhette az érdeklődést irántuk.⁴¹

Legtöbben a Schlegel–Eschenburg-féle fordítás első kötetét olvasták (12 kölcsönzés): *A vihar* és a *Vízkereszt vagy amit akartok* szövegeit,⁴² noha a színpadon mindkét darab csak jóval később kezd el pályafutását.⁴³ *A vihar* a Shakespeare-ről szóló diskurzusok korai és többször hivatkozott szövegeként épül be a recepciótörténetbe, mint az időbeli egység be nem tartásának és a túlbujánzó fantázia megbocsátható vétségének és erényének példája.⁴⁴ A kölcsönzések gyakoriságát tekintve a II. kötet következik (9 kölcsönzés), amelyben az olvasók *A velencei kalmár és a Szentiván-éji álom*⁴⁵ német szövegeivel ismerkedhettek. A harmadik (*Julius Caesar*, *Romeo és Julia*) és a negyedik kötetet is többször olvassák (*Hamlet*, *Ahogy tetszik*). A XII. kötetet Kelemen K. diák veszi ki (*III. Richárd, Téli rege*). A Shakespeare-nek tulajdonított, pótkötetekben szereplő színjátékok iránt is akadt egy-két érdeklődő. A IX. (*Macbeth*, *Cymbeline*) és a X. kötetet (*Lear király*, *Sok hűhó semmiért*) a nyilvántartás szerint csak egyszer kölcsönözték.

³⁹ *Dramatische Werke*, Übersetzt von A.W. Schlegel und I. I. Eschenburg, I–XX, Wien, 1810.

⁴⁰ Vö. BAYER József, 1909, I, 368.

⁴¹ Vö. ENYEDI Sándor, 1972, 120–170.; BAYER, *i. m.* I, 1909,

⁴² A kötetek darabjainak címeit az egyszerűség kedvéért a ma használatos formában adjuk meg, habár ekkoriban a nevezett darabokról más magyar fordításvariációk is éltek. Kollégiumi könyvtáraknál maradvá, Koncz József a Marosvásárhelyi ev. Ref. Kollégium tudós tanára, könyvtárosa, Shakespeare darabjainak címeit lefordítja németből; egyéni darabcímváriánsok születnek ezen nyersfordításokból, az esetleges kölcsönzők a Schlegel–Eschenburg féle kötetekben beleírva ezekkel a magyar címmel találkozhatnak, mint például: *Amit akartok* (I. k.), *Nyári éjálom* (II. k.), *Vége jó minden jó* (X. k.), *Sok zaj semmiért* (XI. k.), *Hasonló hasonlólával* (XIII. k.), *A szerelmi fáradság hasztalan* (XV. k.).

⁴³ A Szász Károly fordította *Vihar* (1871) budapesti bemutatója 1874 aug. 26-án került sor, Kolozsváron e században nem is játszották. A Lévy József-fordította *Vízkereszt* (1871) budapesti bemutatója 1879. október 26-án, a kolozsvári bemutató 1880. január 6-án volt, és itt a legritkábban játszott Shakespeare drámák sorába tartozik. (Vö. BAYER, *i. m.* 1909, II, 189.)

⁴⁴ *A Tudományos Gyűjtemény* valószínűleg Péczeli József prózai fordításában közli a *Viharból* származó sűrítet szövegét. Minden Gyűjtemény, IV, 1790, 117.) Ugyanez a részlet az *Erdélyi Múzeumban* is feltűnik – a *Shakespeare emléke c.* cikkben – Döbrentei prózai fordításában (Erdélyi Múzeum, IX, 1817, 179.), s Buczy Emil ugyanebben a füzetben megjelenő írásában Nicholas Rowe nyomán a *Vihar*-t azon művek közé sorolja, melyekben „a fantáziának legtöbbet engedte a genie, mellyekben a valótól leginkább látszik eltávozni.” (*Erdélyi Múzeum*, IX, 1817, 31.)

⁴⁵ Nem kisebb auktoritás avatja érdekfeszítővé a „*Nyári Éjféli Álom*” szövegét, mint Döbrentei Gábor, aki a poétai Genie alkotói tevékenységét kívánja szemléltetni az V. felvonásbeli (1. jelenet) részlet angol és saját magyar fordításának közlésével. (Erdélyi Múzeum, I, 1814, 156.)

A harmincöt bejegyzett Shakespeare-kölcsönzés nem jelent ugyanannyi kölcsönző személyt is. Báró Jósika Samu, Jósika Pepi, Kelemen Lajos, Daniel Pepi, gróf Tholdalagi [?] olvasók legalább kétszer kölcsönöznek különböző Shakespeare-kötetet.

A Shakespeare-t olvasók táborának összetétele társadalmi hovatartozás tekintetében meglehetősen heterogén. A kollégiumi diákok mellett a főrangú gróf Tholdalagi (?), báró Bánffy László főkormányászéki tanácsos, báró Jósika Sámuel⁴⁶ a kiváló szónok, Erdély későbbi kancellárja neveivel is találkozunk, de ott találni értelmiségi polgárt, guberniumi tisztviselőt, tanítót, tanárt, műkedvelő színészt, katonatisztet valamint ügyvédet is. Bölöni Farkas gyűjteményéből kölcsönöz a református professzor Szilágyi Ferenc (a *Romeo és Julia* olvasója), Buczy Emil, a piarista esztéta és költő tanárt, az *Erdélyi Múzeum* egyik alapítója (ő „Shakespearenek 19ik és 20ik Darabja”-t veszi ki, a pótkötetek áldramáira is kíváncsi). A jegyzék több nőolvasó nevét is megőrizte (S. Nina, S Klári, gróf Vasné, báró Wesselényiné, J. Carolina, Engelhardt Anna színésznő), de Shakespeare-kölcsönzőt mindössze kettőt találtunk, B. Betty és Bánffy Ilona bárónőket.

Nemcsak társadalmi hovatartozásuk ill. művelődéstörténeti szerepük érzékeltetésére, hanem a reformkori ismert magyar Shakespeare-olvasók körét is bővítendő az említettekén kívül még néhány korai Shakespeare-olvasó nevét fontosnak tartjuk lejegyezni: Ferenczi Károly diák, később a Kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasó Egyletének tagja,⁴⁷ Ajtai Sándor diák, Szász [Imre] 1820–21-ben utolsó éves diák, aki a kollégium elvégzése után Marosvásárhelyre ment jogot tanulni, Viski Sándor 1835-ben a Guberniumnál napidíjas, Lészai Lőrinc, 1813-ban a Királyi Akadémiai Liceumban bölcsész,⁴⁸ később guberniumi titkár lett; Balogh Pál, aki Bölöni Farkas Sándorral egy időben utazta be Észak-Amerikát, hazakerülve nevelő lett, Körmöczy János, az Unitárius Kollégium tanára, igazgatója, a későbbi unitárius püspök (1824-ben veszi ki „*egy darab Shakespeare*”-t), Zeyk úr, valószínűleg Zeyk Sándor, később a *Hetilap* munkatársa. Külön megemlíthető ifj. Gyergyai Ferenc (1799–1874), aki 1816–1818 közt a kollégium diákja volt, majd ügyvéd, diétai követ és kolozsvári szenátor, hírlapíró. Gyergyainak Shakespeare-rel való találkozása nemcsak pillanatnyi kíváncsiságot jelez. A színpad világa Shakespeare művén keresztül is megérinthette a később tehetséges, magas tenorra képzett férfit, aki kétszer is fellép a kolozsvári színház színpadán mint műkedvelő. A nagy angol Shakespeare-színészről, David Garrickről közöl egy tanulmányt.⁴⁹ Itt jegyezzük meg, hogy Gyergyai Ferenc és Kelemen Lajos is kollégiumi diákság irodalmi köréhez tartozott, ami az 1833-ban alakult Kollégiumi Olvasóegyletből nőtt ki (ennek tevékeny tagjai sorában Kriza János és Szentiváni Mihály is jeleskedett).⁵⁰ A kolozsvári unitárius kollégium monográfusa, Gál Kelemen feljegyezte, hogy a kör alapszabályzatba foglalt célkitűzései között a „*mívelt nyelvekből való fordítás, azok rendes megbírálása*” is szerepelt.

⁴⁶ Báró Jósika Sámuel (1805–1860) a Katolikus Királyi Liceumban végzett, 1821/22 és 1822/23-as tanévekben jogot hallgatott; lásd VARGA Júlia, *A kolozsvári Királyi Liceum hallgatóság, 1784–1848*, Bp., 2000 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat1), 141.

⁴⁷ Vö. *Olvasóegylet tagjainak névsora 1833-tól 1848-ig*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU.1308.

⁴⁸ Lásd VARGA i. m. 119.

⁴⁹ *Angol színész, Garrick* c. cikke Gy. jel alatt jelent meg, sajnos nem adja meg forrását, bizonyára német forrásszövegből fordít. *Hetilap*, 1853. jún. 18., 28. sz., 314–316. Hogy a Gy. jel Gyergyait jelzi, azt a *Hetilap* évfolyamainak és rendszeresen közlő-íróinak alapos tanulmányozása alapján állítjuk. Vö. ezzel kapcsolatosan Berde Áron, *Lapunk ügyében* c. vezércikkét, mely közli a lap íróinak nevét is. *Hetilap*, 1853. jún. 29., 31. sz.

⁵⁰ A körrel ill. a kollégium diáklapjairól lásd GAAL György, *Műszak és erények jegyében. Dolgozatok Erdély Unitárius múltjáról*, Kolozsvár, 2001, 108–117.; ANTAL Árpád, *Szentiváni Mihály*, Bukarest, 1958, HOFBAUER László, Dr., *A Remény című zsebkönyv története (1839–1841)*, Erdélyi Múzeum, 1930, 35, 10–12., 345–346.; GÁLOS Rezső, *A Remény történetéhez*, Erdélyi Múzeum, 1915, 32, 107–126.

Böloni Farkas Sándor egy másik *Könyvek kiadásáról való Jegyzése* 1832–1840 közti kölcsönzéseket őriz.⁵¹ Ez a jegyzék Shakespeare drámáinak olvasottságán kívül Kisfaludy Károly színjátékainak olvasása tekintetében hoz színműirodalom-olvasása szempontjából újdonságot. A népszerűség nyilván a kiadás időpontjával magyarázható. Immár olvasható a Toldy Ferenc által sajtó alá rendezett tíz kötetes *Kisfaludy minden munkái (Színjátékai II–VI., 1831)*. Bodó, H. Carolin, Gizella, Szakács, P. Hornyai, Bethlen János gróf, Versényi Károly olvassa színjátékait. Ez utóbbi olvasó a kollégium olvasóegyletének is tagja volt. Kisfaludy Sándor *Eredeti Játékszínét* az egykori kollégiumi diák, a negyvenes években az *Erdélyi Híradó* munkatársa, Sinczki [János] olvassa. A *Hunyadi János* történeti drámát Lőfi Elek diák és olvasóegyesületi tag, valamint Pataki József notárius és egy Szakács nevű olvasó kölcsönzi. A marosvásárhelyi kir. táblai ügyvéd, Fogarasi Nagy Pál színjátékait, *A külső szin csak csalja a világot*, három felvonásos vígjátékot és *A mágnés álomjáró* három felvonásos szomorújátékot tartalmazó kötetet (Marosvásárhely, 1829.) Kun János gróf olvassa. (Előadásairól nem tudunk) A harmincas években is olvassák *Don Carlos* szomorújátékot (N. Eugen, Versényi Károly, L. Klári). Schiller meg nem nevezett darbjait Tholdalaghy gróf, Hegedüs Sándor olvassa. Goethe *Stella* és *Clavigo* c. darbjait Szentpétery Zsigmond színész kéri ki, *Egmont*-ját a Carolin nevű olvasó. A német felvilágosodás nagyjának, Lessing jeruzsálemi mesedramáját, a *Nathan der Weiset*, amely felvilágosodott vallási türelmességről példálózik németül olvassa Tholdalaghy gróf. Döbrentei külföldi színjátékainak első két darabját (Müllner: *Vétek súlya*, Molière: *A fősvény*, Bécs, 1821–1822.) a Carolin nevű nőolvasó kölcsönzi. (1844 márciusában színre tűzték Kovács Gyula fordításában a *Bölcs Náthánt*, a címszerepet Pergő Celesztinre osztották ki, azonban a „komoly szívbe-vágó mű” bemutatása elmaradt, valószínűleg a cenzori beavatkozás miatt).⁵²

Shakespeare-olvasás tekintetében a kölcsönző napló Kelemen Lajos diákot mutatja a brit drámaszerző hűséges kedvelőjének. Kelemen Lajosnak később írásai, fordításai jelennek meg az *Erdélyi Múzeumban*, a *Szépliteraturai Ajándékban*, az *Aglajában*, az *Uraniában*, a *Nemzeti Társalkodóban*. 1832 telén a német Shakespeare-kiadás XI. és (*Lear király*, *Sok hűhó semmiért*) XII. kötetét (*III. Richárd, Téli rege*) veszi ki *Yorick és Eliza levelei* mellett. Phleps B. (?) *Schakespeare III–IV. kötetét* valamint Mik. Károlyné (?) az V–VI. kötetet (*János király*, *II. Richárd*; *IV. Henrich király* I, II. része) 1836 júliusában olvassa. Egy Engel nevű olvasó 1832 októberében kölcsönzi „*Schakespeare Kaufman v. Venedig*” c. darabját.

Egy másik fennmaradt, részben reformkori könyvkölcsönző lajstrom a *Kolozsvári Unitárius Kollégium Protocolluma* 1813-tól 1856-ig vezeti a kölcsönzéseket.⁵³ A lajstrom 1842-ig időrendi sorrendben, majd a 72. foliótól tékák szerint tünteti fel a kölcsönzéseket, s a kivitelek dátumát nem mindig jegyzi fel. A rongált, agyonhasznált, helyenként olvashatatlan kéziratos *Protocollumban* nem találtunk egyetlen Shakespeare-kölcsönzés nyomára sem, ellenben angolul tanulni vágyókra, vagy angol művek iránt érdeklődőkre annál inkább. A drámairodalom iránti kíváncsiság főként az antik drámairodalomra korlátozódott a jegyzék szerint, azonban találni eredeti magyar drámák olvasásának nyomára is.

A *Protocollum* az ókori görög klasszikusok közül Euripidész tragédiáit és Arisztophanész komédiáit, az ókori Róma drámaterméséből Plautus komédiáit és Lucius Annaeus Seneca drá-

⁵¹ *Könyvek kiadásáról való jegyzés. Kezdődött 1832 mártiusában* –[1840], Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU. 785/E.II.

⁵² Vö. HAJÓS József, 1999, 253–254.

⁵³ *Könyvkivíteli napló 1813–56*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU.917.

máit mutatja népszerűbbnek a diákok körében. Ezeket a drámákat latin nyelven olvassák. Arisztophanész komédiáit a drámaírással kacérkodó Gedő László kölcsönzi két ízben valamint Káli Nagy Elek, a későbbi Kolozsvár megyei főbíró. Plautus komédiákat ugyancsak Gedő László olvassa, valamint a kollégium diákja, Kőváry László, majdani ismert történész, publicista. Euripidész tragédiának olvasói Vitális Ferenc és Bartók Sámuel. Seneca-tragédiákat jóval többen olvasnak, közöttük: Bartók Sámuel, Gedő László, Szabó Mózes, valamint az egykori Kolozsvári Unitárius Kollégium tanára, Füzi János. (9 kölcsönzés). Akad Voltaire magyarra fordított *Alzir*-jének (f. Pétzeli József, 1789.) is olvasója Litterati Stephanus személyében. Az *Alzir* „szomorújátékon” kívül a felvilágosodás kiváló szellemének számos művét olvassák, azonban legtöbbször nem lehet megállapítani, hogy drámáit vagy egyéb műveit. A magyar drámairodalmat Bolyai Farkas *Öt szomorú Játéka*, Kisfaludy Károly színjátékai és Kisfaludy Sándor *Hunyadi János* történelmi drámája képviselik. Ezeket sem olvassák túlságos gyakorisággal. Bolyai művére Komáromy Sándor diák, Kisfaludy Károly darabjaira Ütő Dániel és Kozma Ferenc diákok, a Hunyadi-dramára Boér Sándor volt kíváncsi.

Sajnos, az 1833-ban alakult Kollégiumi Olvasóegyletnek nem maradt fenn kölcsönző naplója. Lappanganak a későbbi kölcsönzési naplók is.

A Református Kollégium Könyvtárának dráma-olvasói

A Református Kollégium könyvtárának történetéről, gyarapodásáról, hagyatékozóiról Török István iskolatörténetében olvashatunk.⁵⁴ Megjegyezzük, hogy a reformkorban nagyobb könyvtári hagyatékokkal gyarapodó kollégiumi könyvtár az 1832-ben báró Nalátsi József (maga is drámafordító!) könyvtárának beolvadásával, majd 1837-ben gróf Széki Teleki Imre által ajándékozott könyvek és 1840-ben Bánffy László báró könyvgyűjteménye révén jó néhány színdarabbal bővült.

A korszakból fennmaradt első kölcsönzési naplójára, az 1794–1816 közti könyvkiviteli naplóra nem jellemző a dráma-kölcsönzés.⁵⁵ A drámairodalmat az ókori római drámaszerzők művei, Seneca tragédiái és Plautus komédiái jelzik. Nem találni Shakespeare-olvasás nyomára sem. A református kollégium diákjai, tanárai főként antik auktorok műveit, legtöbbször latin nyelvű könyveket kölcsönöznek (leggyakrabban a görög és a héber Bibliát), vagyis a kötelező olvasmányokat. Ez nem meglepő, hisz a magyar nyelven való oktatást a református kollégiumban csak 1842/43-ban terjesztik ki minden tantárgyra.⁵⁶ Plautus komédiákat 1794-ben Pál Sigismund olvassa, 1804-ben Dobai Georg, 1809-ben Jakab József, Seneca tragédiáit 1804-ben Körösi István, és Herepei János, 1806-ban Török István olvassa.

A kollégium három főlíronyi könyvkiadási jegyzéke, amely az 1820-as évek könyvkölcsönzéseit tartalmazta,⁵⁷ olvasói körének ismertsége miatt is felkeltheti figyelmünket: eljárt a református kollégium könyvtárába Wesselényi Miklós, az 1834–35-ös erdélyi országgyűlés nagy liberális gondolkodója, szónoka (Anglus Dictionarium és Anglus Grammatica tanulmányozója volt a napló szerint); Bölöni Farkas Sándor, az *Utazás Észak-Amerikában* nagy hatású szerzője, Schiller és Shakespeare-fordító; gróf Kendeffy Ádám, az *Erdélyi Muzéumban* megjelenő

⁵⁴ TÖRÖK István, *A kolozsvári ev. Ref. Collegium története*, I–III, Kolozsvár, Kiadja a Collégium elöljárósága, 1905.

⁵⁵ *A Kolozsvári Ref. Koll. Könyvtárának könyvkiviteli naplója. 1794–1816*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsR.1632.

⁵⁶ TÖRÖK István, *i. m.* I, 371.

⁵⁷ A napló egyetlen dátumot tartalmaz az utolsó főlíon g. Kendeffy Ádám egyik kölcsönzése mellett 1825. aug. 26-i időpont szerepel. A napló ez évből ill. korábbi évek kölcsönzéseit tartja nyilván. Lásd *A Kolozsvári református kollégium könyvtárának könyvkiadási naplója*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsR.1649.

(1814) eredeti magyar szomorújáték megírására kiírt pályadíj támogatója, aki Wesselényi Miklós báróhoz és id. Bethlen Jánoshoz hasonlóan az ellenzéki szellemű reformkori politikai élet egyik kiemelkedő szereplője volt. Gróf Gyulay Lajos a legerjedelmesebb magyar nyelvű napló írója is kölcsönöz innen könyvet, akinek több ezer kötetből álló értékes könyvtárába például több Shakespeare-kiadvány is tartozott.⁵⁸ Egyebek mellett báró Bánffy György és báró Bánffy Miklós kölcsönzési adataival is találkozunk. Innen vesz ki könyvet az unitárius Petrichevich Horváth Dániel (1760?–1842) a kolozsvári magyar színház nagy mecénása, és egyszemélyben színházbérlő-színigazgatója, drámaíró-fordítója és főúri műkedvelő színésze; valamint innen kölcsönöznek olvasnivalót arisztokrata hölgyek is: gróf Bethlen Susi és gróf Thorotzkai Eszter. Noha Shakespeare-kölcsönzésükről nincs tudomásunk, valószínűleg Shakespeare iránti érdeklődésüket személyi könyvtárukból is kielégíthették. Kendeffy Ádám Schiller drámáit kölcsönzi, Bethlen Susi grófnő pedig Voltaire német nyelvű drámáit.

Az eredetileg 74 főlioni, most mindössze 58 főlóból álló 1825–1835 közti kolozsvári Református Kollégium könyvkölcsönzéseit tartalmazó napló szerint egyre többen olvasnak korabeli magyar irodalmat.⁵⁹ Széchenyi *Hitelét*, Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában*-ját, és gyakran olvassák az *Erdélyi Muzéum* és a *Tudományos Gyűjtemény* folyóiratokat is. Viszont nem mondható túl gazdagnak a drámairodalom reprezentációja a kölcsönzések között. Kotzebue-nak egyik német nyelvű érzékenyjátékát olvassa Jenis Sándor (1825), Friedrich Justin Bertuch egy drámáját kölcsönzi Böhm János (1830), Molière német nyelvre fordított drámáit egy Schnell nevű személy (1830) illetőleg Farnos Sándor (1834) olvassa. Plautus komédiáit latin nyelven Vég László (1830) és Brassai Sámuel kölcsönzi két ízben is (1834). Kovásznai Sándor fordította *Két komédiát* – Plautus *Mostellaria* és Terentius *Andria* (Kolozsvár, 1782) című komédiáit – Krizbai Dezső Elek kölcsönzi. Schiller meg nem nevezett drámáit, Krizbai Dezső Bálint Sándor és Gombos Dániel olvassák (1834). Voltaire német nyelvű darabjait Kabós Ferenc kölcsönzi (1833), Egy német nyelvű Kleist darabot Éder olvas. A nyilvántartás szerint mindössze két alkalommal kérnek ki Shakespeare-darabot, mindkét esetben a *Macbeth*-et. Bodor Lajos és Kabós Ferenc⁶⁰ diákok valószínűleg már Döbrentei-fordította darabot olvassák.

A' kolozsvári ref. Anyaoskola Könyvtárából olvasás végett ki vett könyvek Névjegyzéke. Kezddik 1835-ik év Januariusanak 1ő napján és megy 1839-ik évig c. lajstrom⁶¹ kölcsönzői közt számos ismerős névvel találkozunk: Egressy Gábor színész; Lugossy József diák, később hírlapíró, a kolozsvári Országos Nemzeti Színház választmányának tagja, közoktatásügyi miniszteri biztos, Deáky Filep Sámuel drámaíró, fordító, a kolozsvári színház egykori intendánsa; Kabós Ferenc olvasóegyleti tag; az Olaszországból Erdélybe települt vívőiskola oktatómestere,

⁵⁸ Könyvtári jegyzékében az 512 német könyve között található az A. W. Schlegel–Tieck-féle Shakespeare fordítás 1833-as hamburgi kiadása illetőleg 90 darabból álló angol könyvgyűjteményében az egy kötetes, valószínűleg a 1824-es S. Johnson, George Steevens és Isaac Reed által sajtó alá rendezett londoni kiadású *Shakespeare's Dramatic Work in one volume*. Természetesen nevelőjének, Döbrentei Gábornak *Macbeth* (1830) fordítása és Kisfaludy-Társaság *Shakespere minden munkái* című sorozatának első 8 kötete (gr. Gyulay 1869-ben halt meg, nyilván ez az oka, hogy nem lehetett meg az első magyar Shakespeare összes mindenik kötete). Vö. GYULAI Lajos gróf könyvtárának jegyzékével a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban. Ms. 2893. Figyelemreméltó, hogy saját használatára, próbaképpen lefordítja a *Szeget szeggel* (1841) és a *IV. Henrik* (1838) egy-egy rövid részét is. Mindkét fordításrészlet keletkezése a drámaszövegek teljes magyar fordításait megelőzte. (vö. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Ms 1450. 23. k. 17. f.; Ms 1450. 25. k. 134–137. f.) Itt köszönjük meg Csetri Elek akadémikus szíves segítségét, hogy a 140 kötetes naplóisorozatról készített jegyzeteit átnézés végett rendelkezésünkre bocsátotta.

⁵⁹ *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának könyvkiviteli naplója 1825–35 között*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsR.1633.

⁶⁰ Kabós az 1830-ban a kollégium keretében alakult Ifjúsági Olvasó Egylet és önképzőkör egyik aktív tagja volt.

⁶¹ *A Kolozsvári Református Anyaoskola könyvtárából olvasás végett kivett könyvek Névjegyzéke. 1835–39-ik évekig*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár. MsR.1634.

szállodatulajdonos és fiákervállalkozó Biasini Kajetán Domokos nevű fia, aki a város vezető kereskedői közé emelkedett; az unitárius Brassai Sámuel; az ekkoriban kollégiumi könyvtáros Krizbai Miklós, akivel Egressy Gábor színész jó barátságban volt és levelezést folytatott,⁶² Gyulai Ferenc diák, Gyulai Pál testvérbátyja, később számos Shakespeare-szerep alakítója (Claudius, Jago, Macbeth, Shylock), rendező, társulat-igazgató. Nagy Péter kollégiumi könyvtáros; professzor Nagy Ferenc, és Kemény Zsigmond báró.

Terentius ókori komédiáit valamilyen okból számosan olvassák ebben a periódusban (Prof Szilágyi, Pécsi László, Majtényi Ferenc, Szatmári László, Kovács József, Pataki Károly, Viski Lajos). Plautus és Terentius egy-egy vígjátékát Kovásznai Sándor fordításában (*Két komédia* gyűjtőcímű kötetben jelent meg. Kolozsvár, 1782.) Lugosi József⁶³ és Kabós Ferenc olvassa. A harmincas évek második felében a református Kollégium könyvtárának fontos szerepe volt Victor Hugo drámáinak terjesztésében. Hugo teoretikusként és drámaíróként egyaránt a francia romantika vezéregyénisége volt. 1839-ben franciául olvassák a *Cromwelt* (Tompá Károly, Kovács Márton). Az *Hernani* bemutatójára Kolozsváron igen korán, már 1835. jan. 3-án sor került. Egyed Emese legújabb kutatásai nyomán tudhatjuk, hogy Finta Ferenc fordítása, *Ernani, vagy A'Castilli haramia szavának áll* c. szöveggönyve megtalálható a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában. A bemutató Székelyné Ungár Anna javára adatott ilyen címmel: *Marino, vagy a Castilli szavának áll*. Az *Hernanit* francia nyelven Kovács Márton és Huszár János diákok olvasták. A *Marion Delorme* kolozsvári bemutatója (1842. ápr. 16.) majdnem egy évig húzódó botrányt kavart. A bemutatókor „számos ifjak léányok és gyermekek valának” azonban sajtóvisszhangja szerint a kolozsvári játékszínre éppen nem illik, hiszen „erkölcstelen sőt nemtelen aljas darab”-nak nevezetik. (vö. Egyed 2005. 223.). Ferenczi Zoltán szerint Fülep Samu és Mátisz Pál fordította. (Ferenczi 1897. 518). A kollégium kölcsönzési jegyzéke egyetlen olvasója nevét, Benedek Antalét őrzi 1839. A *Lucrece Borgia* korai színpadra tűzését főkormányzói fellépéssel akadályozzák meg az 1834/35-ös évadban, végül 1846. márc. 31-én kerül bemutatóra a Hugo-műből készült opera Romani librettója alapján. A darabot Tunyogi Sándor olvassa. A *Marie Tudort* Huszár János és Kovács Márton kölcsönzi 1839-ben. Ekkor már megvolt Kolozsváron színpadi bemutatója (1837. szept. 24. Kiss Iván f.).⁶⁴ Az *Angelo* franciaországi megjelenésének évében Abday Sándor és Eötvös József is lefordítja magyarra. 1836 jún. 28-án be is mutatják Kolozsváron.⁶⁵ Az *Angelót* Huszár János olvassa franciául.

Az európai romantika drámáinak olvasottságát a diákok körében Hugon kívül Werner Zacharias drámái (meg nem nevezett darabjai Sárkány József és Wass Ádám gróf olvassa), valamint Heinrich von Kleist egyik német nyelvű vígjátéka jelenti (Nagy Péter olvassa). A francia klasszicizmus kiemelkedő drámaírójának, Molierenek darabjait Bodor Lajos két ízben több kötetét is kölcsön veszi, Tompa Imre és Koczi István szintén több Moliere-darabot vesz ki

⁶² A Shakespeare-színész Egressy Gábor Krizbai viszonyáról lásd SZENTIMREI Jenő s. a. r., *Egressy Gábor ismeretlen levelei*, Igaz Szó, IV, 1956. dec. 1871–1884.; L. még KERÉNYI Ferenc s. a. r., *Egressy Gábor válogatott cikkei*. (1838–1848), Bp., 1980 (Színháztörténeti Könyvtár, 11), 129.

⁶³ Lugossy József (1819–1875) iskolai és jogi tanulmányait a Kolozsvári ev. ref. Főtanodában végezte. Hírlapíró, 1852–57 között a császári királyi rendőrség foglya, 1870-ben a kolozsvári Országos Nemzeti Színház választmányának tagja, közoktatásügyi miniszteri biztos. Lásd Örkényi Béla, *Lugosi József életrajza*. „egyetlen eredeti példány”-ként jegyzett c. kéziratát (1876), Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, MS. 1187. Lugosi maga is olvasott és látott Shakespeare drámát. A *Pro Memoria* fogsága történetében *Lear királyról* említést tesz. Páratlan színháztörténeti értékű kalendáriumbejegyzéseiről l. Bartha Katalin Ágnes: *A kéziratok bejegyzések forrásértéke. Színháztörténeti jelentőségű kalendáriumbejegyzések* c. írását. Elhangzott 2003. okt. 24-én az Erdélyi Múzeum Egyesület által szervezett *Archívumok és használok* c. tudományközi konferencián (Megjelenés előtt).

⁶⁴ Vö. FERENCZI, i. m. 526.

⁶⁵ Vö. FERENCZI, i. m. 305.

egyszerre. Ezeket franciául olvassák. Egressy Gábor színművész Moliere minden munkáinak 2. kötetét olvassa. A német klasszicista drámákat Goethe *Iphigenia Thaurisbanját* (Demeter Károly és Mille kölcsönzik), Schiller *Wallenstein* trilógiáját is olvassák (ez utóbbit Nagy Ferenc). Sem a Goethe, sem pedig a Schiller trilógia kolozsvári színpadi bemutatásáról nem tudunk. *Le theatre de Voltaire* köteteit Sámely László és Bánffy István kölcsönzi. Klopstock drámáit Simén János, Farkas Lajos és Nagy Lajos olvassa. Akad olvasója Jean-Pierre Claris de Florian egyik színművének, *Theâtre* köteteinek 2. darabját Lészai Ferenc kölcsönzi. Egyetlen Kotzebue-darabnak is van nyoma (Mészáros József 1836-ban olvassa egyik meg nem nevezett játékát).

Az eredeti magyar drámairodalom iránti érdeklődés nyomait is változatos képet mutat. Bors Sámuel: *Az őrangyal* c. vígjátéka (ev. ref pap I. Ferenc, Biró, Ferenci), Fogarasi Nagy Pál színjátékjai (I. Ferenc pap, Gracza és Vég Istán), Jakab István: *Falusi lakodalom* (Eredeti Játékszin. 3. Demeter Károly, Kovács Samu. Kolozsvári bemutatója 1845 dec. 4-én volt.); Vörösmarty: *Marót bánja* (Tompa Károly, Sárkány József) valamint Kisfaludy Sándor *Hunyadi Jánosa* 8 kölcsönzővel továbbra is őrzi vezető szerepét. A két utóbbi darabot nem játsszák a kolozsvári színpadon.

Az 1840–43 közti kölcsönzések szerint Kotzebue drámái voltak a legnépszerűbbek. Kultuszát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy két különböző magyar kiadást ért meg Kotzebue minden munkái húsz kötetben. Tizenhárom alkalommal kölcsönzi ugyanannyi olvasó egyszerre több darabját. Előfordul, hogy Méhes Rudolf, Mihályi Endre egyszerre hat kis füzetét, értsd: hat darabját veszi ki elolvasás végett. Kotzebue olvasók közt egyebek mellett ott találni Gyulai Pál tanulót, aki kétszer is kölcsönöz Kotzebue drámát 1840-ben (Gyulai egy év múlva már tógátus diák, főiskolai hallgató).

Ez a jegyzék is Molière, Werner, Kleist, Goethe, Schiller, Klopstock, Voltaire valamint V. Hugo kölcsönzéseket őriz. Hugo darabjainak gyakori kölcsönzése (*Hernani* – 2 kölcsönzés; *Marie Tudor* – 3; *Lucrece Borgia* – 4 kölcsönzés, *Angelo* – 3 kölcsönzés, *Comwell* – 1 kölcsönzés) népszerűségét jelzi. A spanyol barokk dráma csúcsteljesítményének, Calderon de la Barca műveinek olvasására is bukkanhatni egy ízben. Krizbai Miklós közvetítő nyelven, németül olvassa Calderon műveit (1841. máj. 6-án kölcsönzi).

A magyarul olvasható drámák között a Wesselényi Miklós-fordította *Codrus*, Bors Sámuel *Őrangyala* és Kisfaludy Sándor *Hunyadija* szerepel a kölcsönzési naplóban.

Következtetések

A XVIII. századvégi, XIX. század eleji nyomtatott drámairodalom megélénkülő piacát tekintve a könyvesboltok, elárverezett könyvtárak katalógusai, intézmények katalógusai (iskoláké, kölcsönkönyvtáraké, olvasótársaságoké), előfizetői jegyzékek, valamint a számadási könyvek, naplók, emlékiratok a források jellegzetessége szerint az olvasás kínálatáról, a kiadványok deklarált pártfogóiról, potenciális olvasóiról, a könyvek terjedéséről és az olvasás gyakorlatáról tanúskodnak. Vizsgálatunkban nem annyira az olvasás gyakorlatának körülményeire figyelünk, amelyekről a naplók, levelezések, emlékiratok reflexiói árulkodhatnak bővebben, hanem a különböző olvasótársulatok drámakínálata illetőleg kollégiumi könyvtárak konkrét kölcsönzési adatai révén igyekeztünk a csoport, közösség színműirodalmi-kultúráját megragadni. Elmondható, hogy a kölcsönzési gyakorlat révén a különböző olvasók esetenként közösséget alkothatnak, az egyes darabok nagyszámú kölcsönzései a közös irodalmi ízlés- és értékrend kialakításához járultak hozzá. Legyen szó a Bölöni Farkas Sándor könyvtárából kölcsönzőkről, vagy az egyes kollégiumi könyvtárak kölcsönző közösségéről, a választások mögött vélemény-

formáló személyek ill. iskolai normák kodifikált előírásai sejlenek fel. Az olvasás nemcsak az ismeretek elsajátítása miatt fontos, az olvasás a habitus része lett, szabadidő eltöltésének kedvelt módzata. Ezért is rendkívülien érdekes a társasági élet színtereiként is szemlélhető olvasótársaság és színház nyilvános tereiben a közös olvasmányélmények, eszmék, hasonló gondolkodású emberek találkozása. Olvasók és színháziak drámairodalmának közös pontjai leginkább a korai fordított drámákon mutatható ki. A könyvárusok által nyomtatott katalógusok drámakínálata között (lásd Hochmeister, 1791; 1792) általában olyan drámafordításokat találni, amelyek a hivatásos színjátszást megelőző időszakban keletkeztek, de amelyek később szinte kivétel nélkül a színpadon is bemutatásra kerülnek. A különböző olvasótársaságok drámakínálatát tekintve az 1830-as, 1840-es években alig van olyan kinyomtatott dráma, amely ne érne meg színpadi bemutatót. Az általunk vizsgált olvasótársaságok könyvtárában kevés olyan fordított vagy eredeti magyar dráma van, amely nem kerül bemutatásra. A megjelenés és bemutatás időpontja általában nagyon közeli egymáshoz. Előfordul, hogy a színpadi bemutatás előzi meg a nyomtatást. (Scribe: *A méregkeverő*), de ugyanazon évben színpadra kerülhet és nyomtatott formában is olvasható pl. a *Marót bán*, a *Két Barcsai*, s a *Nőtelen férj*.

A kollégiumi könyvtárak drámafogyasztását tekintve elmondható, hogy főként a korabeli irodalmi közvélemény által irodalmi rangú(nak deklarált) drámákat olvasnak leginkább, amelyek közül többet nem is játszanak színpadon. Jó példa erre az évtizedek során az olvasók körében népszerűségét őrző Kisfaludy Sándor *Hunyadi János* könyvdrámája. De elmondható ez a névtelenül megjelent Bolyai János drámákról is, amelyeket, ha nem is gyakran, de kölcsönöznek a kollégiumok könyvtáraiból. Az ókori görög és római drámatermés latin nyelven való olvasása, mint a drámai műnem ismeretét megalapozó kodifikált alaptudáshoz elengedhetetlen mintapéldák, az iskolai tanrend követelményeivel áll kapcsolatban.

A század első három évtizedében Shakespeare-drámáinak kolozsvári *olvasói és színházi befogadása* a drámák preferenciái tekintetében nem mutat egyforma modellt. Többen olvassák már a *Vihar*, *Vízkereszt*, a *Szentiván-éji álom*, *Julius Caesar*, *Ahogy tetszik, III. Richárd*, *Téli rege* stb. német fordításait, amelyeknek színpadi térnyeréséig még jó néhány évtizedet kell várnia a magyar színházba járó közönség. Bár magától értetődő, hogy egyazon darab mindkét fajta befogadására is van a példa. A *Hamlet*, *Othello*, *Romeo és Julia*, *Macbeth* c. tragédiák már nemcsak a magános olvasó élményei voltak, hanem korai színpadi bemutatásuk révén a színházba járó közönség élményvilágát is gazdagíthatta.

A harmincas évek második felében a református Kollégium könyvtárának volt fontos szerepe Victor Hugo drámáinak terjesztésében. Darabjait franciául olvasták a diákok. Fontos szerepet tulajdoníthatunk a református és unitárius kollégiumok *olvasó egyleteinek* és *önképzőköreinek*, amelyeknek működése a drámairodalom iránti érdeklődést is serkentette. A reformkorban elsődlegesen a tanrendből hiányzó magyar irodalmat pótló szerepe volt ezen egyleteknek, de emellett társalgás, előadás, a „művelt nyelvekből” való fordítás is fontos szerepet kapott.

Következtetéseink kiegészítését, esetleges korrekcióját szélesebb körű vizsgálat tenné lehetővé, amely egyéb olvasástörténeti forrásokat, lappangó kölcsönzési katalógusok, naplók, levelezések, emlékiratok dokumentumainak forrásanyagát is vizsgálat tárgyává tenné.

Readers' drama literature (at the end of 18th and beginning of 19th century. The presentation focuses on circulating drama publications of the era, considering library book catalogues and loan registers from schools, and booksellers' available lists as primary sources. In the wide sense of literature history approach the personal and institutional features of literacy interconnect, thus the references of school, theatre, library, readers' circle, bookseller, book collector and lender run into another throughout the analysis. In our inquiry we pay attention not so much on the circumstances of the reading practice, which can be read about in detail in diaries, correspondence, memoirs, but we endeavour to grasp the drama reading culture of group and community through the drama offer of reading circles and information recorded in boarding school libraries.